

Turkish
Journal of
Shiite
Studies

Şiilik Araştırmaları

ISSN: 2687-1882

Cilt / Volume: 1

Sayı / Issue: 2

Aralık / December 2019

İbnü'r-Râvendî'nin Şiî Düşüncedeki Yeri

The Place of Ibn al-Rawandi in Shiite Thought

Rumeysa Balcı

*Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Mezhepleri
Tarihi Anabilim Dalı*

*Ph.D. Student, Ankara University, Graduate School of Social Sciences, The Department of
History of Islamic Sects
Ankara / Turkey*

rumeysa_balcı94@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5076-6571>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

* Bu makale, "İbnü'r-Râvendî'nin Dinî ve Mezhebî Görüşleri" (Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2019) başlıklı yüksek lisans tezimizden hareketle kaleme alınmıştır. (This article is based on our Master thesis titled "The Religious and Sectarian Approach of Ibn al-Rawandi (Necmettin Erbakan University, Social Sciences Institute, Konya, 2019))

Geliş Tarihi / Received: 28.09.2019

Kabul Tarihi / Accepted: 12.12.2019

Yayın Tarihi / Published: 31.12.2019

Cilt / Volume: 1 Sayı / Issue: 2 Sayfa / Pages: 247-264

Atıf/Cite as: Balcı, Rumeysa. "İbnü'r-Râvendî'nin Şiî Düşüncedeki Yeri", *Turkish Journal of Shiite Studies* 1/2 (Aralık 2019): 247-264.

İntihal: Bu makale, *iThenticate* yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by *iThenticate*. No plagiarism detected.

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/siader> **mailto:** turkishshiitestudies@gmail.com

İbnü'r-Râvendî'nin Şîî Düşüncedeki Yeri

Öz

Çalkantılı olayların görüldüğü ve fikri açıdan gelişmelerin kaydedildiği Hicrî 3. asırda Bağdat'ta İbnü'r-Râvendî'nin yaşadığı dönemde, Abbasi Devleti'nde Me'mûn, Mu'tasım, Vâsık ve Mütevekkil olmak üzere dört halife değişmiştir. Orta çağ biyografi kitapları İbnü'r-Râvendî'nin Bağdat'ta yaşadığı ve hayatının en önemli dönemini Bağdat'ta geçirdiği konusunda hemfikir olsalar da onun hayatına ve gerçek fikirlerine dair çok az bilgi bulunmaktadır. Mütevekkil'in halife olması ile büyük bir tehlikeyle karşı karşıya kalan Mu'tezile, böyle bir dönemde İbnü'r-Râvendî'nin kendilerinden ayrılarak mezhebe eleştirilerde bulunmasını oldukça sert bir tepkiyle karşılamıştır. Karşılaştığı tepkiler ve hakkındaki olumsuz yargılar sebebiyle eserleri yasaklanan ve yakılan İbnü'r-Râvendî'nin Mu'tezile'den ayrıldıktan sonraki hayatı ve faaliyetlerinin net bir resmini veren herhangi bir kaynak günümüze ulaşmamıştır. İslam dünyasında ilhadî olarak kabul edilen fikirlere ilgisinin olduğu ve eserlerinde bu fikirlere yer verdiği bilirse de İbnü'r-Râvendî'nin bunları kabul edip etmediği hakkında mutlak bir tespit bulunmamız mümkün değildir. Yapılan çalışmalarda Şîî ve Mu'tezilî fikirler arasında gidip gelen bir hayatı olduğu veya böyle lanse edildiği görülse de İbnü'r-Râvendî'nin düşüncelerini ana hatlarıyla Şîî gelenek şekillendirmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, İbnü'r-Râvendî, Bağdat, Şîa, Mu'tezile.

Abstract

In the third century of Hegira, in the Abbasid State changed four caliphs as Me'mûn, Mu'tasım, Vâsık and Mütevekkil at Baghdad, where lived tumultuous events and improved in terms of ideas, while Ibn al-Rawandi was at Baghdad. Even if medieval biography books come to agree about Ibn al-Rawandi who lived in Baghdad and he was at Baghdad on his most important period, very few informations are shown about his life and his real ideas. Mu'tazila come to across great danger after Mutawakkil had been the caliph. In such a period when Ibn al-Rawandi left Mu'tazila and he criticized to sect, he was exposed to very strong reaction by Mu'tazila. After he left Mu'tazila, no source has been found that gives a clear picture of the life and activities of Ibn al-Rawandi, who was banned and burned because of these encountered responses and negative judgments about him. Although it is known that he is interested in Islamic thought and includes these ideas in his works, it is not possible to make absolute determination as to whether Ibn al-Rawandi accepted all of these ideas or not. The ideas of Ibn al-Rawandî, who appeared to have a life going on or advertised between the Shi'ites and Mu'tezilites ideas, were mainly shaped by the Shi'ite tradition.

Key Words: History of Islamic Sects, Ibn al-Rawandi, Baghdad, Shi'a, Mu'tazila.

Giriş

Siyasi ve kültürel anlamda önemli bir yeri olan ve tarihçiler tarafından Abbasilerin altın çağı olarak tanımlanan Abbasilerin ilk dönemi, farklı siyasi politikaların takip edildiği ve kültürel faaliyetlerin zirveye ulaştığı bir dönem olmuştur. İbnü'r-Râvendî'nin hayatı halka Kur'an'ın mahlûk (yaratılmış) olduğu anlayışının zorla kabul ettirilmeye çalışıldığı Mihne dönemi ile başlayıp, Mütevekkil'in halife olmasıyla beraber, Sünni anlayışın Mu'tezile'ye ve Şiîliğe karşı büyük bir darbe vurmasıyla devam eden böyle bir ortama tekabül etmiştir.¹

Mu'tezile'nin zor bir dönemden geçtiği böylesine çalkantılı bir ortamda İbnü'r-Râvendî'nin Mu'tezile'den ayrılarak onlara reddiyeler yazması, Mu'tezile tarafından kabul edilemez bir durum olarak görülmüş ve İbnü'r-Râvendî'ye oldukça sert tepkiler göstermelerine sebep olmuştur. Mu'tezilî, Şiî ve ilhadî olduğu iddia edilen düşünceleriyle ön plana çıkan İbnü'r-Râvendî'nin eserlerinin yakılarak ortadan kaldırılması, yaşamı ve fikirleriyle ilgili bilgilerin çelişkilerle ve bilinmezliklerle dolu olmasına sebep olmuştur. Her ne kadar eserleri elimize ulaşmasa da, kendisine karşı yazılan reddiye metinlerden ve hakkında yapılan alıntılardan çıkarımlar yaparak onun Mu'tezile'den ayrılıp Şiîliği savunma süreci, Şiîlik ile ilişkilendirilen görüşleri ve Şiîlerin ona karşı tutumu gibi konular çerçevesinde İbnü'r-Râvendî'nin Şiî düşüncedeki yerini inceleyeceğiz.

1. İbnü'r-Râvendî'nin Hayatı ve İlmi Kişiliği

1.1. Hayatı

Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Yahyâ b. Muhammed b. İshâk er-Râvendî, Horasan'ın Merverruz şehrine bağlı "Rivend" köyünde 205/815 yılı civarında² doğmuştur. Farşlı bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen İbnü'r-Râvendî'nin hayatına dair elimizde olan bilgiler içerisinde çok fazla çelişkiyi barındırmaktadır. İbnü'r-Râvendî ismi kaynaklarda birbirinden farklı şekillerde geçmektedir. Mâtürîdî (ö. 333/944), Eş'arî (ö. 324/935-936) ve Mes'ûdî (ö. 345/956) gibi en eski kaynaklarda ismi İbn el-Râvendî veya İbn el-Râvendî olarak geçerken³, İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) *el-Muntazam* isimli eserinde ondan "Rîvendî" olarak bahseden müelliflerin ilkidir.⁴ Bazı yerlerde ismine er-

¹ Kırş. Mehmet Ümit, "Mihne Sürecinde Hanefiler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/17 (2010/1), 101-130.

² İbn Hallikân ve Mes'ûdî İbnü'r-Râvendî'nin yaklaşık 40 sene yaşadığını belirterek 205/820 yılında doğduğuna işaret etmektedir. Ebu'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'i'z-Zamân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru's-Sekafe, ts.), 1/94; Mes'ûdî, *Mürücu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, nşr. Barbier de Meynard (Paris: y.y., 1861), 7/237. Ayrıca bk. Sarah Stroumsa, *Freethinkers of Medieval Islam: Ibn Al-Rawandi, Abu Bakr Al-Râzi and Their Impact on Islamic Thought*, (Leiden-Boston-Köln: Brill Academic Publishers, 1999), 37.

³ Abdülemir A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitâb Fadîhat al-Mu'tazilah* (Dımaşk: et-Tekvin li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 2010), 7.

⁴ Cemaledin Ebu'l Ferac İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, nşr. Muhammed Abdulkadir Atâ & Mustafa Abdulkadir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 13/108.

Rindi/Ravindi/Rivindi⁵ gibi kullanımlar olsa da günümüzde meşhur olarak kabul gören ismi İbnü'r-Râvendî olmuştur.

İbnü'r-Râvendî'nin Horasan'da bulunan Rivand'da veya ona yakın bir yerde, Merverruz civarında,⁶ Nişabur'da ya da İsfehan'a yakın bir yerde⁷ doğduğuna dair farklı yorumlar yapılsa da Abdülemir el-A'sem yaptığı doktora çalışmasında, klasik kaynaklardan getirdiği delillerle İbnü'r-Râvendî'nin Merverruz'un kuzeyinde bulunan Rivend'de doğduğunu ve Râvend ile Rivend arasında yüzlerce kilometrelik mesafe bulunduğunu ortaya koymuştur.⁸ Fakat İsfehan'ın köylerinden olan Râvend'de doğduğuna dair gelen rivayetler onun Râvendî olarak anılmasına sebep olmuştur.

Rivand'dan Merverruz'a gitmek üzere 210-215 yılları arasında ayrılan İbnü'r-Râvendî'nin ailesi Bağdat'a uzanan uzun bir göç süreci yaşamıştır. Ailesinin aslen İranlı Yahudi bir aile olduğuna dair gelen rivayetlerin şüpheli olduğu görülmektedir.⁹ Kaynaklarda İbnü'r-Râvendî'nin Müslümanken babasının Yahudi olduğu,¹⁰ babası Yahya'nın, Yahudi iken Tevrat'ı tahrif ettiği,¹¹ İbnü'r-Râvendî'nin de babasına benzeyerek Kur'an-ı Kerim'i tahrif etmeye teşebbüs etme ihtimali olduğu için Yahudilerden bazılarının Müslümanları uyardığı gibi bilgiler aktarılmıştır.¹² Bu bilgiler sonraki kaynaklarda babasının Yahudiliği terk ederek Müslüman olduğu veya İbnü'r-Râvendî'nin bizzat kendisinin Yahudiliği bırakarak Müslüman olduğu şeklinde yeniden yorumlanmıştır.¹³ İbnü'r-Râvendî hakkında ortaya konulan bu türden iddialara bakıldığında eski kaynaklara dayanmadığı ve bu bilgilerin sınırlı olduğu görülmektedir.

İbnü'r-Râvendî'ye karşı çok sert bir reddiye yazan ve ona dair en küçük olumsuz bir bilgiyi dahi göz ardı etmeden aktarması beklenen Hayyât, eserinde bu bilgiden hiçbir şekilde bahsetmemekte aksine *Kitâbu'l-İntisâr*'da "ان عم صاحب الكتاب و اخاه معتزليان" ifadesiyle İbnü'r-Râvendî'nin amcasının ve erkek kardeşinin Mu'tezilî olduğunu belirtmektedir.¹⁴ Netice olarak İbnü'r-Râvendî 220/835 yılında Bağdat'a

⁵ Shams C. Inati, "Ibn ar-Rawandi", *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward Craig (Londra: Routledge, 1998), 4/ 636.

⁶ Ebü'l-Ferec Muhammed Ebü Yakup İshak İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1997), 215.

⁷ Stroumsa, *Freethinkers*, 37; J. Van Ess, *Theologie und Gesellschaft im 2. Und 3. Jahrhundert Hidschra/ Theology and Society in the Second and Third Centruies of the Hijra: A History of Religious Thought in Early Islam*, Almanca'dan İngilizce'ye trc. Gwendolin Goldbloom, ed. Maribel Fierro v. dğr (Leiden-Boston: Brill, 2017), 4/334.

⁸ A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadihat al-Mu'tazilah*, 7-8.

⁹ Paul Kraus, "Beitrage zur Islamischen Ketzergeschichte: das Kitab az-Zumurrud des Ibn ar-Rawandi", *Rivista Degli Studi Orientali*, 14/4 (1934): 365. A'sem, İbnü'r-Râvendî'nin dedesinin isminin Muhammed olmasını delil göstererek bunun mümkün olamayacağını belirtmektedir. A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadihat al-Mu'tazilah*, 11.

¹⁰ İbnü'l-Cevzî, *Kitabü'l Muntazam*, 13/108.

¹¹ Ebü Ubejde Meşhûr b. Hasan Âlû Selmân, *Kütübün Hazzera Minha'l-Ulema* (Riyad: Daru's-Sumay'i, 1415/1995), 1/78-79.

¹² İbnü'l-Cevzî, *Kitabü'l Muntazam*, 13/108.

¹³ J. Van Ess, "Ibn ar-Rewandi or the Making of an Image", *al-Abhath*, 27 (1978-1979): 10; A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadihat al-Mu'tazilah*, 11-12.

¹⁴ Ebu'l-Hüseyn Abdurrahim b. Muhammed b. Osman el-Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr ve'r-Red alâ İbnü'r-Râvendî el-Mülhid*, nşr. H. S. Nyberg (Kahire: Mektebetü't-Dâru'l-Arabiyye, 1344/1925), 149.

gelmiş,¹⁵ Müslüman olarak yetişmiş ve yirmili yaşlarının başında amcası ve erkek kardeşi gibi Mu'tezile'yi benimsemiştir.

İbnü'r-Râvendî'nin bu tarz ithamlarla kötülenmeye çalışılmasının, Müslümanların diğerlerine nazaran daha radikal ve aşırı olan düşünceleri suçlamak ve karalamak amaçlı bu şekilde birtakım rivayetler ortaya atmalarıyla ilişkisinin olması ihtimal dahilindedir.¹⁶ Nitekim 73 fırka rivayetlerinin bir yansıması olarak eserlerde Müslümanların 73 fırkaya ayrılması ve bunlardan 72'sinin küfürle suçlanması ve yazılan reddiyelerde karşı tarafın dinsizlikle itham edilmesi İslam Mezhepler Tarihinde oldukça sık karşılaştığımız bir durumdur.

İbnü'r-Râvendî'nin ölüm tarihi hakkında da 243/847 ve 301/913 arasında yarım yüzyıldan fazla değişen tarihler zikredilmektedir. Ölümüyle ilgili olarak erken dönem tarihi verenlerin başında Yâfiî (ö. 768/1367) gelmektedir. Yâfiî'nin verdiği tarihe göre Râvendî 243/857 yılında vefat etmiştir.¹⁷ Mes'ûdî 245/859 tarihini vermektedir¹⁸ ve bu tarihe İbn Hallikân (ö. 681/1282) da katılmaktadır. Ebû Hâmid el-İsferâyî'nin, İbnü'r-Râvendî'nin 50 yaşında vefat ettiğini söylediğini aktaran İbn Hallikân bu bilgilere ek olarak İbnü'r-Râvendî'nin Mâlik b. Tavk et-Tağlibî isimli bir şahsın evinde veya Bağdat'ta öldüğünün söylenildiğini belirtmektedir.¹⁹ İbnü'l Âkil (ö. 513/1119) de onun 36 yıl yaşadığını düşündüğünü söyleyerek erken dönem tarihi verenlerin arasına katılmaktadır.²⁰ Abdülemir el-A'sem de erken dönem tarihi kabul etmekte ve biyografi yazarlarının büyük çoğunluğunun erken dönem tarihi verdiğini, İbnü'r-Râvendî'nin hicri üçüncü yüzyılın son on yılında veya sonrasında öldüğünü düşünenlerin hata yaptığını aktarmaktadır.²¹

Yine birtakım rivayetlere göre Ebû İsâ el-Verrâk (ö. 247/861) ve İbnü'r-Râvendî'nin fikirlerinin halk tarafından öğrenilmesi üzerine sultan her ikisini de sorgulamış, Verrâk tutuklanarak hapse atılmış ve ölünceye kadar hapisanede kalmış, İbnü'r-Râvendî ise kaçarak İbn Lâvî isimli bir Yahudi'nin evine sığınmıştır. İbnü'r-Râvendî orada kaldığı sürede Hz. Peygamber'i ve Kur'an'ı eleştiren *Kitâbu'd-Dâmiğ* isimli eserini yazmış, bu kitabı tamamladıktan birkaç gün sonra hastalanarak ölmüş, başka bir rivayete göre ise yakalanarak idam edilmiştir.²² İbnü'r-Râvendî'nin ölüm tarihiyle ilgili farklı tarihler zikredilmesinden daha ilginç olan şey son dönem bilginlerinin hemen hepsinin İbnü'r-Râvendî'nin ölümü hakkında kesin ve net bir tarih söyleyememesidir.²³

Hayyât'ın *İntisâr*'da sanki ölmüş birinden bahsediyor gibi geçmiş zaman kipi kullanması ve eserde İbnü'r-Râvendî için "اهلكه الله و صيره الى اليم"24 diyerek Allah'ın onu acı bir azaba sürükleyip helak ettiğini

¹⁵ A'sem, *Ibn ar-Riwandî's Kitâb Fadîhat al-Mu'tazilah*, 29.

¹⁶ A'sem, *Ibn ar-Riwandî's Kitâb Fadîhat al-Mu'tazilah*, 12.

¹⁷ Ebû Muhammed Afifüddin Abdullah b. Es'ad b. Ali b. Süleymân el-Yâfiî, *Mir'âtü'l-Cenân*, (Haydarâbâd: y.y., 1338), 2/144-145.

¹⁸ Mes'ûdî, *Mürücu'z-Zeheb*, 1861, 7/237.

¹⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 1/94.

²⁰ İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l Muntazam*, 13/117.

²¹ A'sem, *Ibn ar-Riwandî's Kitâb Fadîhat al-Mu'tazilah*, 10.

²² İbn Kesîr, *Büyük İslam Tarihi*, 11/203; İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l Muntazam*, 13/112, 117.

²³ Konuyla ilgili verilen tarihler, getirilen deliller ve ayrıntılı bilgi için bk. Rumeysa Balcı, *İbnü'r-Râvendî'nin Dinî ve Mezhebî Görüşleri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 27-30.

²⁴ Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, 88.

belirtmesi dikkatimizi çekmektedir. Bu ifadeye bakıldığında aklımıza iki düşünce gelmektedir: Ya İbnü'r-Râvendî *İntisâr* yazıldığında ölmüştür ve erken dönem olarak verilen tarihler doğrudur. Ya da 250 yılı civarında Bağdat'tan arkasında hiçbir iz bırakmayarak ayrılmış ve erken dönem tarihi veren alimler onun Bağdat'tan sonraki yaşamından habersiz şekilde öldüğüne hükmetmişlerdir. İbnü'r-Râvendî'nin Bağdat'tan sonraki hayatı hakkında elimizde neredeyse hiçbir bilgi bulunmaması da geç dönem tarihi verenlerin haklı olduğunu düşündürmektedir.

1.2. İlmî Kişiliği

İbnü'r-Râvendî, genç bir bilgin olarak Bağdat'a geldiğinde dönemindeki Mu'tezililerle yakın temasa geçerek onlarla tartışmış ve hatta onları etkilemiştir.²⁵ Bu sebeple onun ilmî kişiliği hakkındaki bilgileri kendisiyle çağdaş olan Mu'tezilî yazarların yaptığı yorumlardan öğrenmekteyiz. İbnü'r-Râvendî, Mütevekkil'in halife olduğu döneme kadar fikirlerin rahat bir şekilde dile getirilebildiği bir ortamda yaşayan Bağdatlılar tarafından zeki bir yabancı olarak görülüyordu.²⁶ İlmî şahsiyetinin oluşumunu önemli ölçüde Bağdat Mu'tezilesi'ne borçlu olsa da Bağdat'a geldiğinde belli bir birikimi bulunmaktaydı.²⁷

Tartışma yöntemlerini çok iyi bilen İbnü'r-Râvendî'nin²⁸ fikirleri, bulunduğu muhitte başlangıçta müspet sonraları ise menfi birtakım tepkiler doğursa da o, çağının unutulmaz simalarından biri olmayı başarabilmiştir.²⁹ Mu'tezile'den ayrılmadan önce İbnü'r-Râvendî'nin Mu'tezilî düşünce içerisindeki önemi, aktif ve göze çarpan bir şahıs olması konusunda herhangi bir şüphe ve anlaşmazlık bulunmamaktadır. İbnü'n-Nedim'in aktardığına göre dönemin önemli Mu'tezililerinden olan Ebu'l Kâsım el-Belhî bu konuda İbnü'r-Râvendî'nin kalemi çok güçlü ve seçkin bir Mu'tezilî, mükemmel bir mütekellim ve ilminin aklından fazla bir şahsiyet olduğunu söyleyerek İbnü'r-Râvendî'nin ilmî derinliğine vurgu yapmaktadır.³⁰

Tevhidî (ö. 414/1023) İbnü'r-Râvendî'yi usta bir kelimci olarak tarif etmekte ve Arap üslubuna olan hakimiyetini övmektedir.³¹ İbn Hallikân ise İbnü'r-Râvendî'nin dönemindeki faziletli insanlardan biri olduğunu, güzel bir hitabının bulunduğunu ve kelim alimlerinden oluşan bir topluluğa konuşmalar yaptığını söylemektedir.³² İbn Kesîr, İbnü'r-Râvendî'nin fazilet ve üstünlüğünden bahsetse de onun Bağdat'ta din dışı fikirler içeren kitaplar tasnif ettiğini ve dinsiz bir kimse olduğunu ve sahip olduğu fazileti dünya ve ahirette kendisine zarar verecek yollarda kullandığını söyleyerek eleştirmektedir.³³

²⁵ İlhan Kutluer, *Akil ve İtikad* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1998), 44-45.

²⁶ Ess, "İbn ar-Rewandî or the Making of an Image", 27/9.

²⁷ Kutluer, *Akil ve İtikad*, 45.

²⁸ Ebü'l-Hasan İshak b. İbrahim b. Süleyman b. Vehb el-Kâtib, *el-Burhân fi Vücûhi'l-Beyân* (Bağdat: y.y., 1387/1967), 235.

²⁹ Ess, "İbn ar-Rewandî or the Making of an Image", 27/9.

³⁰ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 215-216.

³¹ Ebü Hayyân Ali b. Muhammed b. Abbâs et-Tevhidî, *el-Besâ'ir ve'z-Zehâ'ir*, thk. Vedat Kadı (Beyrut: Dâru Sâdir, ts.), 183.

³² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 1/94.

³³ İbn Kesîr, *Büyük İslam Tarihi*, 11/12.

İbnü'r-Râvendî, yetenekli bir hatip ve yazar olarak Mu'tezilî teolojinin seçkin ve tanınmış bir açıklayıcısı olmuş ve kaybolmuş pek çok eseri derlemiştir. O, yalnızca dini ilimlerle yetinmeyerek zamanının entelektüel bilimlerinin çoğuyla da ilgilendi.³⁴ Nitekim yazdığı eserlerin sayısına ve bu eserlerdeki konuların çeşitliliğine bakarak zamanının bilgili ve çok yönlü bilginlerinden biri olduğu da rahatlıkla söylememiz mümkündür.

2. İbnü'r-Râvendî'nin Şîî Düşüncedeki Yeri

Me'mûn ve sonrasındaki dönemde Mu'tezilî'nin ihtişamının doruk noktasına ulaşmasıyla Mu'tezilî alimler halifeler tarafından görevlendirilip ilim meclislerine çağırılıyorlar ve diğer alimlerden üstün görülüyorlardı. Fakat Mütevekkil'in halife olması ile birlikte durum tersine dönmüş Mu'tezilî hakimiyet parçalanmaya yüz tutarak gözden kaybolmaya başlamıştır. Böyle çalkantılı bir dönemde yaşayan İbnü'r-Râvendî'nin düşünce grafiğine bakıldığında Şîî ve Mu'tezilî fikirler arasında gidip gelen karmaşık ve inişli çıkışlı bir hayatı olduğu veya böyle lanse edildiği görülmektedir. İbnü'r-Râvendî'nin düşüncelerini net bir biçimde tespit edebilmemizi güçleştiren birkaç temel nokta bulunmaktadır.

İbnü'r-Râvendî'nin hakkındaki iddialardan dolayı eserleri yakılmış ve elimize ulaşmamıştır. Bu durum sebebiyle onun fikirlerini kendine ait eserlerden değil de onun görüşlerine reddiye olarak yazılan eserlerden öğreniyor olmamız, kaynakların aslından bilgi edinmemize engel teşkil etmektedir. İbnü'r-Râvendî hakkında yazılanlara bakıldığında onun fikirlerinin diğer din ve fırka mensuplarının fikirleriyle karıştırıldığı görülmektedir. İbnü'r-Râvendî'nin fikhî veya kelâmî bir mezhebin kurucusu veya mensubu olmaması da hakkında bilgi veren eserlerin sınırlı sayıda olmasına neden olmuştur.³⁵

İbnü'r-Râvendî'nin İslâm dünyasında ilhadî olarak kabul edilen birtakım düşüncelerle ilgilendiği ve eserlerinde bu düşüncelerden bahsettiği bilinse de bunları kabul edip etmediğine dair net olarak bir tespitte bulunmamız mümkün değildir. Farklı ekol ve fikirler arasında çeşitli görüşler geliştiren İbnü'r-Râvendî'nin düşünce sistemini kesin olarak belirlemek güç olsa da onun düşüncesini ana hatlarıyla Şîî gelenek şekillendirmiştir.

2.1. İbnü'r-Râvendî'nin Mu'tezile'den Ayrılığı ve Şîîliği Savunması

İbnü'r-Râvendî'nin Mu'tezile'den ayrıldığı sürece bakıldığında yalnız olmadığı ve onun gibi başka Mu'tezilîler'in de daha sonraları Şîîliği seçtikleri görülmektedir.³⁶ Bu isimlerden konumuzla ilişkili olarak en dikkat çekenler Ebû Musa en-Nevbahtî, İbnü'r-Râvendî'nin hocalarından olan Ebû Hafs el-Haddâd (ö. 260/874) ve Ebû İsa el-Verrâk'tır. Her iki hocası da İbnü'r-Râvendî'den önce ayrıldıkları için

³⁴ A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadihat al-Mu'tazilah*, 14.

³⁵ Reşid el-Hayyûn, *Mu'teziletü'l-Basra ve'l-Bağdad* (Londra: Dâru'l-Hikme, 2000), 374.

³⁶ Osman Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 122.

onun da ayrılmasını teşvik etmeleri ihtimal dahilindeydi ve yaklaşık 240/854-855 yılında bu ayrılma gerçekleşti.³⁷

Ünlü bir sūfî olan ve melâmet ve fütüvvet hakkındaki düşünceleri ile tanınan Ebû Hafs, başlarda Mu'tezilî iken daha sonra Şîilîğe geçmiştir. Hacca giderken uğradığı Bağdat'ta bir süre kalmış ve burada kaldığı süre içerisinde İbnü'r-Râvendî'yle tanışarak onun hocalarından biri olmuştur.³⁸ Bu durumun neticesinde İbnü'r-Râvendî'nin Hafs'tan Mu'tezilîlik ile Şîilîği sentezlemeyi öğrendiği söylenebilir. Hayyât, bir diğer isim olan Ebû İsâ el-Verrâk'ın Mu'tezilî iken sonradan Maniheizm'e geçtiğini ve İbnü'r-Râvendî'nin hocası olduğunu söylemektedir.³⁹ Kadî Abdülcebbar da İbnü'r-Râvendî ile Ebû İsâ el-Verrâk arasındaki ilişkiden bahsetmiş ve onları İmâmiyye'nin alimleri arasında zikretmiştir.⁴⁰ Ebu İsâ ve İbnü'r-Râvendî arasındaki arkadaşlığın ve entelektüel ilişkinin her ikisinin de Mu'tezilî olduğu dönemde başlaması ve Ebu İsâ'nın Şîilîğe İbnü'r-Râvendî'den önce geçerek onu fikirleriyle etkilemesi kuvvetli bir ihtimal olarak görülmektedir.

A'sem, İbnü'r-Râvendî'nin aklındaki entelektüel toplumun karşısında duran dar zihniyeti reddetme fikrini, İbnü'r-Râvendî'nin ayrılığın sebep olarak göstermektedir.⁴¹ Netice olarak yaşadığı birtakım etkileşimler ve fikrî değişimler sonucunda İbnü'r-Râvendî, Hayyât'ın ifadesiyle "Mu'tezile'nin izzetinden ilhad ve küfür zilletine düşmüş" ve Mu'tezile ile ilişkisini keserek Şîilîği seçmiştir.⁴²

Birtakım araştırmalarda Şîî-Mu'tezilî olarak tanımlanan İbnü'r-Râvendî'nin⁴³ Mu'tezile'den ayrılarak Şîilîği seçmesi ve Şîilîği seçme noktasındaki gerekçelerini ortaya koymak amacıyla *Fadîhatü'l-Mu'tezile* isimli eseri yazması, çevresinde büyük bir yankı uyandırmasına sebep olmuştur. Her ne kadar kesin bir tarih belirtmek mümkün olmasa da eserin yazıldığı tarih, İbnü'r-Râvendî'nin Mu'tezile'den ayrıldığı tarihten daha ileri bir zamana, 241-245/855-860 arasında bir tarihe tekabül etmektedir.⁴⁴

İbnü'r-Râvendî'nin *Fadîhatü'l-Mu'tezile* isimli eserine bakıldığında bütün Şîî mezhep ve fırkaları adına Şîî inanç sistemini savunduğu anlaşılmaktadır. O, Mu'tezilîlerin Şîilik hakkındaki iddialarından rahatsız olduğu için eserinde çeşitli konularda her iki mezhebin de düşüncelerini karşılaştırmış ve Mu'tezilîleri, onların Şîilere yaptığı gibi, küfür ve dinsizlikle suçlamıştır. Mu'tezile'ye karşı en sert reddiyelerden biri olan bu eser, sonradan gelenlerin düşüncelerini de günümüze kadar uzun süreli etkilemiştir.⁴⁵

Hayyât'dan aldığımız bilgiye göre Mu'tezile'nin Şîiler için yaptığı olumsuz yorumların aynısını İbnü'r-Râvendî de Mu'tezilî alimler için

³⁷ A'sem, *Ibn ar-Riwandî's Kitâb Fadîhat al-Mu'tazilah*, 18.

³⁸ Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, 97; A'sem, *Ibn ar-Riwandî's Kitâb Fadîhat al-Mu'tazilah*, 16.

³⁹ Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, 149.

⁴⁰ Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed, *Tesbîtü Delâ'ili'n-Nübüvve: Mucizelerle Hz. Peygamber'in Hayatı*, trc. M. Şerif Eroğlu-Ömer Aydın (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 120.

⁴¹ A'sem, *Ibn ar-Riwandî's Kitâb Fadîhat al-Mu'tazilah*, 61.

⁴² Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, 155.

⁴³ Adam Mez, *The Renaissance of Islam*, Almanca'dan İngilizce'ye trc., S. Khuda Bakhsh-D. S. Margoliouth, (Patna: Jubilee Printing and Publishing House, 1937), 201.

⁴⁴ A'sem, *Ibn ar-Riwandî's Kitâb Fadîhat al-Mu'tazilah*, 28-29.

⁴⁵ Hayyât, H. S. Nyberg, "Önsöz", 25; A'sem, *Ibn ar-Riwandî's Kitâb Fadîhat al-Mu'tazilah*, 36.

yapmıştır. Öyle ki Hayyât, İbnü'r-Râvendî'nin kitabı okunduğunda görüşleri sebebiyle Mu'tezile'nin İbnü'r-Râvendî'ye suçlamada bulunacağını ve eleştirilerinde ölçüyü aştığı için kendinden nefret edeceklerini söylemiştir.⁴⁶ İbnü'r-Râvendî'nin pek çok ünlü Mu'tezili düşünürü eleştirdiği noktasında herhangi bir şüphe bulunmamaktadır. Ona göre Mu'tezili doktrinler Şiilikten çok daha bağınaz ve hatalıydı. Mu'tezile'nin siyasi açıdan üstün olması ve Şiiliği sert bir şekilde eleştirmesi, aşırı Şii görüşlerin dışında kalan ılımlı Şiilerin inançlarından habersiz bırakılan avam halk arasında "Şia" kelimesinin nefret edilen bir terim haline gelmesine sebep olmuştur.⁴⁷

İbnü'r-Râvendî'nin Mu'tezili fikirleri sorgulamaya başladığı devre ile Şii fikirlere yönelik eserler kaleme almaya başladığı devre aşağı yukarı aynı görünmektedir. İbnü'r-Râvendî'nin birdenbire Mu'tezile'den ayrılmaya karar vermesi imkân dahilinde değildir. Bu yüzden muhtemelen Bağdat'a gelmeden önce sahip olduğu bazı Şii kabullerin yeni göç ettiği Bağdat'ta tartışma konusu olması üzerine yaşanan tartışmalar neticesinde İbnü'r-Râvendî zamanla Mu'tezile ile arasındaki bağı kopararak Şiiliği savunmuştur.⁴⁸

İbnü'r-Râvendî'nin yaşadığı dönemde Şiilerin başında imamları bulunuyordu. Bu durum imamlar adına üretilen rivayetlerin yaygınlaştırılması dışında Şii düşüncede pek fazla bir gelişme olmamasına ve bu dönemdeki teolojik ve fikri gelişimlerinin önünde engel teşkil etmesine sebep olmuştur.⁴⁹ Bu noktada İbnü'r-Râvendî'nin Mu'tezile'ye karşı Şiileri destekleyebilmek amacıyla mutedil ve savunulabilir argümanlar ortaya koyması ayrıca önem arz etmiştir. Dolayısıyla Câhız'ın *Fadiletü'l-Mu'tezile* isimli eserine karşılık bir reddiye olarak *Fadîhati'l-Mu'tezile*'sini yazmasının sebebinin hem gerekçelerini de ortaya koyarak ayrılığını ilan etmek, hem de Şiiler arasında kendine bir yer edinebilmek olduğu düşünülebilir.

A'sem İbnü'r-Râvendî'nin eserlerinden yapılan alıntılar ve yazılan reddiyelerden yola çıkarak İbnü'r-Râvendî'nin Şiiliğin temel inançlarını Tanrı inancı, Bed'â, Rec'at, İmamet, İsmet ve Hz. Muhammed'in ahabına karşı olan tavırları gibi konular altında ele aldığını belirtmiştir. Bu temel inanç ve ilkeleri savunup ortaya koyarken İbnü'r-Râvendî, karşılaştırmalı bir yaklaşım sergileyerek Şia ile Mu'tezile arasındaki fikri bağlantıyı göstermeye çalışır. Şia ve Mu'tezile arasında fikri açıdan bir ilişki bulduğunda Mu'tezilileri Şiilerle aynı şeyi savunmakla eleştirir. Bu duruma Şiiliğin Bed'â ve Mu'tezile'nin nesh hakkındaki görüşlerini karşılaştırması örnek olarak verilebilir. Görüşler arasında bir ilişki bulamadığında ise kendi düşüncelerini ortaya koyarak Şiileri savunur. Bunu yaparken bazen Câhız ve diğer Mu'tezililerin Şiilere atfettikleri iddiaları yalanlar, bazen de Şiilerin savundukları fikirleri mantıksal olarak ispat eder.⁵⁰

İbnü'r-Râvendî'ye göre Mu'tezile, Şia'ya karşı saygısızca davranmış ve batılın her türlüşünden uzak duran Şia'yı, aralarındaki gulat düşüncede olanların sözlerinden hareket ederek haksız bir biçimde

⁴⁶ Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, 172.

⁴⁷ Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, 5; A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadîhat al-Mu'tazilah*, 33.

⁴⁸ Kutluer, *Akıl ve İtikad*, 45.

⁴⁹ Cemil Hakyemez, "Şii İmâmiyye Fıkhnın Teşekkül Süreci ve İmamet", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/13 (2008): 22-24; A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadîhat al-Mu'tazilah*, 54.

⁵⁰ A'sem, *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadîhat al-Mu'tazilah*, 36, 44.

karalamaya çalışmıştır.⁵¹ İbnü'r-Râvendî, ılımlı ve aşırı Şiilerin birbirinden farklı olduğunu ve Şiiliğe ait olduğu söylenen aşırı görüşlerin ılımlı Şiilerin inançları olmadığını belirtmesiyle Câhız'dan ayrılmaktadır. Bu yüzden İbnü'r-Râvendî'nin Şiiliğe dair yaklaşımı konuya bir bütün olarak bakmaya çalıştığı için dengeli ve tutarlı gözükmektedir. İbnü'r-Râvendî, Mu'tezile bünyesinde de (Cehm b. Safvan, Dırar b. Amr, Hafs el-Ferd, Hüseyin en-Neccâr vb.) aşırılıkçıların bulunduğunu ve onların da fikri açıdan Şîî aşırılıkçılardan farkı olmadığını belirterek Mu'tezile'ye karşı onların yaptığı şekilde karşılık verir.⁵²

Mu'tezile'nin Şiiler için öne sürdüğü heretiklik ve din dışılık iddialarının aynısının Mu'tezile için de geçerli olduğunu göstermeye çalışan İbnü'r-Râvendî, Mu'tezililerin ve Câhız'ın aslında böyle düşünmedikleri halde Şiileri inançsızlık ve bağnazlıkla suçladıklarını iddia etmektedir. Elimizdeki kaynaklara göre İbnü'r-Râvendî, Şiileri savunma noktasında Hişâm b. Hakem ve Allah'ın suretinin olduğunu söylediği belirtilen fakat ismi verilmeyen⁵³ bir şahıs dışında Şîî kaynaklardan neredeyse hiç referans göstermiyor gibi görünmektedir.⁵⁴ Onun bu şekilde referans göstermediği halde Şîî inançlardan haberdar olması Şiilik ile ilgili bilgisinin oldukça geniş ve kapsamlı olduğu izlenimini uyandırmaktadır.

İbnü'r-Râvendî Şiilerin 9. İmamı Muhammed el-Cevâd (ö. 219/834) ve 10. İmamı Ali el-Hâdi (ö. 254/868) ile çağdaş olsa da Şiilik ile ilgili herhangi bir çalışmasında bu isimlerden bahsetmemiş ve onlardan faydalanmamıştır.⁵⁵ İbnü'r-Râvendî, Şiilerin pek çoğunun kelimadan ve kelamcılardan nefret ettiği için Mu'tezile'nin sözlerindeki hataların ve küfür kabul edilebilecek görüşlerinin farkında olmadıklarını söyleyerek Şîa'yı eleştirmektedir.⁵⁶ İbnü'r-Râvendî'nin Şiilere yönelik böyle bir eleştiri yapması fikri yapısının Şiiliğe körü körüne bağlı olmadığını göstermektedir.

2.2. İbnü'r-Râvendî'nin Şîa ile İlişkilendirilen Görüşleri

İbnü'r-Râvendî'nin herhangi bir eserinin elimize ulaşmaması, birinci el kaynaklardan görüşlerine başvuramamız noktasında engel oluştursa da biz farklı kaynaklardan aktarılan ve İbnü'r-Râvendî'ye ait olduğu düşünülen fikirleri gözden geçirerek birtakım fikirlerinin Şîî doktrinler ile doğrudan ilişkisi olduğunu tespit ettik. İbnü'r-Râvendî, bazı görüşlerini temellendirme adına İmâmiyye kelâmının önemli temsilcilerinden olan Hişâm b. Hakem'den sıklıkla bahsetmektedir. Hayyât'a göre İbnü'r-Râvendî, Şîî kelâmcı Hişâm b. Hakem'i otorite kabul etmiştir. Nitekim Hişâm b. Hakem'in fikirlerini savunmak üzere *Kitabü İhticâc li-Hişâm b. Hakem* adında bir kitap yazdığı da bilinmektedir.⁵⁷

⁵¹ Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, 3, 156-157.

⁵² Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, 133, 152; A'sem, *Ibn ar-Riwandî's Kitâb Fadîhat al-Mu'tazilah*, 45.

⁵³ Ebû Ca'fer Muhammed b. Nu'mân olduğunu düşündüğümüz bu şahıs, ilk Şîî kelâm alimlerinden ve Şeytânüttâk ismiyle bilinmektedir. Allah'ın cisim değil de insan görünümünde bir nur olduğunu iddia eden Şeytânüttâk'a *Kitâbü'r-Red 'ale'l-Mu'tezile fi imâmeti'l-mefdûl* isimli bir eser nisbet edilmektedir.

⁵⁴ Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, 109-120, 144.

⁵⁵ A'sem, *Ibn ar-Riwandî's Kitâb Fadîhat al-Mu'tazilah*, 53.

⁵⁶ Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, 4.

⁵⁷ İbnü'n Nedim, *el-Fihrist*, 1997, 217; Kutluer, "İbnü'r-Râvendî", 21/181.

İbnü'r-Râvendî'nin Hişâm'a nisbet ederek aktardığı ve kendisinin de benimsediği görüşe göre Allah ezelden itibaren bilen bir varlıktır ve Tanrı'nın cisimlere ve olayların olacağına dair bilgisi kadim iken, olduğuna dair bilgisi hâdistir. Dolayısıyla âlemde meydana gelen değişme ve hareketlilik ezelden beri veya ezeli bir bilgi ile bilinmektedir. Cisim ezelden beri mevcuttur ve müteharrik bir haldedir. Cismanî hadiselerin gerçekleşmesi ve ilahî ilimde vâki olan şey aynıdır.⁵⁸

Ona göre hareket, iki yerdeki iki oluşturdur. Bunlardan birincisi, hareket eden ilk yerdeyken hareket edenin içindedir; ikincisi de hareket eden ikinci yerdeyken onun içinde bulunur.⁵⁹ Tanrı-âlem ilişkisini cisim temelli bir anlayışa bağlaması ve ilahi ilim ve faaliyetin ezeliği ile cismin ezelden beri müteharrik olması arasında paralellik kurması onun ateist-materyalist olarak kabul edilmesine sebep olmuştur. Bu düşüncenin sahiplerine “dehri”, bu fırkaya da dehriyye denilmektedir. İbnü'r-Râvendî'nin de söz konusu görüşü benimseyerek sistemleştirdiği ve akımın öncüleri arasında sayıldığı şeklinde yaygın bir kanaat bulunmaktadır.⁶⁰

Hayyât Câhız'ın eserini savunduğu için ondan etkilenmiş, Câhız'ın Şia'yı Râfizi olarak isimlendirmesi, Hayyât tarafından da benimsenmiştir. Nitekim Hayyât, İbnü'r-Râvendî'nin Mu'tezile'den ayrılması üzerine Râfiziler'e meylettiğini söylemiştir. Bu dönemde Râfizi olarak isimlendirilenlere bakıldığında Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ali'nin en faziletli kişi olduğunu benimseyerek onu Hz. Ebubekir'e tercih ettikleri için bu şekilde isimlendirildikleri görülmektedir.⁶¹ Eş'arî tarafından da Râfizi olarak tanımlanan İbnü'r-Râvendî, Hz. Ali'nin imâmetine yönelik görüşler ileri sürerek İmâmiyye-Râfiza imâmet teorisini desteklemiştir. O, Şii fikirlere yakın olduğu düşünülen görüşlerini *Kitâbü'l-İmâme* isimli eserinde bir araya getirmiştir.⁶² Hişâm b. Hakem ve Ebû İsa el-Verrâk'a nisbet edilen “nass-ı celî” düşüncesi *Kitâbü'l-İmâme*'de sistemli bir şekilde ortaya konulmuş olmalıdır.⁶³

Bu eserde İbnü'r-Râvendî, Hz. Muhammed'in kendisinden sonra gelecek kişiyi isim ve nesep olarak belirlediğini ve Hz. Peygamberin ashaba, tayin ettiği kişinin önüne geçmemelerini ve ona karşı gelmemelerini söylediğini belirtmektedir. Fakat Râvendî'ye göre Rasulullah'ın verdiği bu emre az sayıda insan uymuş, bu üç beş kişi dışındakiler ise emri hafife alıp muhalefet ederek yerine başka birisini getirme noktasında ittifak etmişler ve bunu yaparak nassa aykırı davranmışlardır.⁶⁴

Kadî Abdülcebbâr'dan aktarıldığına göre İbnü'r-Râvendî, Hz. Ebubekir'in akli kıt, korkak ve cahil biri olduğunu söylemektedir. Hz. Ebubekir'in halife seçilmesi meselesi ile ilgili olarak ise pek çok kimsenin Hz. Peygamber'in vefatından sonra ona biat etmediğini söylemiştir. İmamiyye, Hz. Muhammed'in açık bir nassla “*Ali b. Ebî Talib, benden*

⁵⁸ Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr*, 108-109.

⁵⁹ Ebu Mansûr Abdülkâhir el Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak/Mezhepler Arasındaki Farklar*, trc. Ethem Ruhi Fığlalı (Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 116.

⁶⁰ Kutluer, “İbnü'r-Râvendî”, 21/181.

⁶¹ Aydın, *Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*, 100-101, 124.

⁶² Habip Demir, *Horasan'da Şiilik: İran'da Şiiliğin Tarihsel Arka Planı* (Ankara: Otto, 2017), 204.

⁶³ Ebu'l-Hasen el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilafu'l-Musallîn/İlk Dönem İslam Mezhepleri*, trc. Mehmet Dalkılıç & Ömer Aydın (İstanbul: Kocabalcı Yayınevi, 2005), 82; Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr*, 102, Kutluer, “İbnü'r-Râvendî”, 21/182.

⁶⁴ Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr*, 3.

sonra üzerinize halifedir.” ve “Müminlerin emirliğini ona verin.” buyurduğunu ilk olarak İbnü'r-Râvendî ile iddia etmişlerdir.⁶⁵ İbnü'r-Râvendî ve arkadaşları Ensar ve Muhacire dil uzatmışlar ve Rasulullah'ın doğruluğu ve nübüvveti konusunda insanlara şüphe aşılayarak ondan nefret ettirmeye yol aramışlardır. Bu isimler sadece bununla kalmayıp İmâmiyye'ye destek, Hz. Peygamber'e ta'n ve Râfıza tabakası konusunda da birtakım kitaplar yazmışlardır.⁶⁶

İbnü'r-Râvendî'nin çağdaşı olan İmam Mâtürîdî, bu konuda Abdülcebbâr'ın aktardıklarından farklı düşünceler aktarmaktadır. İbnü'r-Râvendî hakkındaki karalamalar nedeniyle eserlerinin yakıldığı ve zındık iddialarının dolaştığı bir dönemde, *Kitâbu't-Tevhid* isimli eserinde İbnü'r-Râvendî'den alıntılar yaparak Ebû İsâ el-Verrâk'a karşı nübüvveti ispatlamaya çalıştığından bahsetmiştir.⁶⁷ Eserde nübüvveti reddeden fikirler Ebû İsâ el-Verrâk'a, peygamberliği ispat yönündeki deliller ise İbnü'r-Râvendî'ye izafe edilmiştir. İbnü'r-Râvendî için, mucizeleri alaya alan ve nübüvveti eleştiren Ebû İsâ el-Verrâk'a karşı mücadele veren bir öğrenci portresi çizilmektedir.

Kitâbu't-Tevhid'deki bilgiye göre İbnü'r-Râvendî, zındık ve mühlidlerin eleştirilerini engellemek ve Tevhid ehlinin hakkı benimsemesi amacıyla Rasulullah'ın tarihi konumunun değişmeden günümüze kadar geldiğini söylemektedir. İnkarcılar Hz. Peygamber'de birtakım zaafırlar arasalar da Hz. Peygamber'in söylediği sözlerin doğruluğuna ümmet ittifak etmiştir. Ona inananlar vahyin kaynağı ve muhtevası noktasında mutmain olmuştur ve Hz. Peygamber kendisine gelebilecek tüm şüpheleri bertaraf etmiştir.⁶⁸

Hayyât, Hz. Muhammed'in farzları yerine getirirken yanılması ihtimalini savundukları için İbnü'r-Râvendî'nin Mu'tezile'yi eleştirdiğini aktarmaktadır. Bununla beraber Râfizi olduğu ve imâmet görüşünü benimsediği için Hz. Peygamber'den delil olarak nakledilen bir meselede ümmetin tamamının hata etmesini kabul etmediğini söylemektedir. Çünkü İbnü'r-Râvendî'ye göre imam da ümmetin içerisinde bir ferttir ve imamın hata etmesi ve günah işlemesi mümkün değildir.⁶⁹

Kadî Abdülcebbâr, İbnü'r-Râvendî'nin *Kitâbü'l-Ferid*'de Hz. Muhammed'in peygamberliğini ve ismet sıfatını sorguladığını ve Hz. Peygamberin beşerî zaafırlarla nebevî şahsiyetini zedeleyecek hatalar yaptığını söylediğini aktarmaktadır. Başka bir yerde ise İbnü'r-Râvendî'nin imamet ve nübüvveti karşılaştırarak imam için ismet sıfatının gerekliliğini savunduğu için Ebû Ali Cübbâî tarafından eleştirildiğini belirtmektedir.⁷⁰ İbnü'r-Râvendî'nin peygamberlerin ismet sıfatını sorguladığını ve Hz. Peygamber'in hata edebileceğini savunduğunu kabul ettiğimiz taktirde buna mukabil olarak Şii imamların masumiyeti fikrini ne ile temellendirdiği soru işareti oluşturacağından bu bilgi çelişkili görünmektedir.

⁶⁵ Kadî Abdülcebbâr, *Tesbîtü Delâ'ili'n-Nübüvve*, 430, 1206; el-Hayyûn, *Mu'teziletü'l-Basra ve'l-Bağdad*, 367.

⁶⁶ Kadî Abdülcebbâr, *Tesbîtü Delâ'ili'n-Nübüvve*, 680-682.

⁶⁷ A'sem, *Ibn ar-Riwandî's Kitâb Fadîhat al-Mu'tazilah*, 60; H. S. Nyberg, “Önsöz”, 25.

⁶⁸ Mâtürîdî, Ebu Mansûr, *Kitâbu't-Tevhid*, trc. Bekir Topaloğlu (Ankara: İsam Yayınları, 2002), 249.

⁶⁹ Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr*, 93-96.

⁷⁰ Ebû'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed, *el-Muğni fi Ebvâbi't-Tevhid*, nşr. Emin el-Hulî (Kahire: y.y., 1380/1960), 20/ 1, 37.

İbnü'r-Râvendî'nin Şîa ile ilişkilendirilen bir diğer düşüncesi de Bedâ ve Rec'at konusudur. Hayyât'ın aktardığına göre İbnü'r-Râvendî, Mu'tezile'nin nesh konusundaki görüşlerini Şîa'nın Bedâ⁷¹ meselesinde kabul ettiğini söylemiş ve aralarında yaşanan ihtilafın müsemmadan değil isimden kaynaklandığı iddia etmiştir.⁷² İbnü'r-Râvendî, Şîa'nın bu konuda Kur'an'dan ve icmadan birtakım deliller getirdiğini iddia etmiştir. Şîa, Kur'an'dan "*Allah, istediğini siler, istediğini de sabit bırakır. Ana kitap (Levh-i Mahfuz) O'nun yanındadır.*" ayetini delil getirmiştir.⁷³ İcmâdan ise Hz. Peygamberin "*Sadaka önceden belirlenmiş hükmü def eder*" ve "*Mü'min kulumun ruhunu almaktaki tereddüdüm kadar hiç tereddüte düşmedim.*" sözünü delil olarak kullanmışlardır.

Hayyât'ın aktardığına göre İbnü'r-Râvendî herhangi bir fiilin kendisine zor gelmediği faal bir zatın durumunun, fiillerinde herhangi bir arttırma, eksiltme veya takdim ve tehir yapamayan bir zatın durumundan daha yüce olduğunu söyleyerek Mu'tezile'den Câhız ve Nazzâm'ı eleştirmiştir.⁷⁴ Bir taraftan da Bedâ düşüncesinin Câhız ve Nazzâm'ın düşüncesinden daha kötü olmadığını belirterek sanki Bedâ'yı da onaylamıyor izlenimi vermektedir.⁷⁵ Onun tam anlamıyla onaylamadığı bir görüşü savunmaya çalışması ve zındık olarak anılmasına rağmen bu görüşleri desteklemek amacıyla ayetleri delil olarak göstermesi ya fırtınalı bir fikir hayatı olduğunu veya Mu'tezile'ye karşı olan düşmanlığının Şîa'yı savunmak için her türlü yola başvurmasına sebep olduğunu düşündürmektedir.

Hayyât'tan aktarıldığına göre İbnü'r-Râvendî Şîa'nın Rec'at görüşüyle Allah'ın Tevhid ve adaletini nakzetmediğini, Allah'ın buna güç yetirme anlamında herhangi bir engelinin olmadığını ve Rec'at'ın hikmeti bozmadığını iddia etmektedir. Şîa'ya göre de akıl Rec'at'i reddetmez, Rec'at batıl olamaz ve eğer batıl olacaksa da ancak sem'i (vahy) ile batıl olur.⁷⁶

İbnü'r-Râvendî, sem'in Kur'an, icma ve bilgiyi zorunlu kılan haber olmak üzere üç yolu olduğunu söylemiştir. O, Kur'an'dan "*Ey Rabbimiz! Bizi iki defa öldürdün, iki defa da dirilttin.*"⁷⁷ ayetini, icmadan ise Hz. İsa'nın ölüleri dirilttiği ve dünyaya döndürdüğüyle ilgili rivayetleri delil olarak göstermektedir. Rec'at konusunda şerh edilmiş ve yorumlanmış sadık haberlerin geldiğini, sadece Emevilerin buna muhalefet ettiklerini ve bu yüzden bu rivayetleri iptal ettiklerini söylemektedir.⁷⁸

2.3. Şîilerin İbnü'r-Râvendî'ye Karşı Yaklaşımı

Kadî Abdülcebbâr, İbnü'r-Râvendî'yi İmâmiyye alimlerinden kabul etmiştir. Ona göre İbnü'r-Râvendî, Ensar ve Muhaciri kötöleyen kitaplar yazdığı için Şîiler onu dost edinmiş ve kitaplarındaki görüşlere müracaat etmişlerdir.⁷⁹ Fakat ilginçtir ki Abdülcebbâr'ın iddiasına ve İbnü'r-

⁷¹ Şîa fırkalarına göre Allah'ın irade, ilim ve tekvin sıfatlarında değişmeler olabileceğini ifade eden kelâm terimidir.

⁷² Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, 127.

⁷³ 13, Ra'd, 39.

⁷⁴ Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, 127-131.

⁷⁵ Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, 129.

⁷⁶ Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, 130.

⁷⁷ 40, Mü'min, 11.

⁷⁸ Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, 131-132.

⁷⁹ Kadî Abdülcebbâr, *Tesbîtü Delâ'ili'n-Nübüvve*, 120, 122.

Râvendî'nin *Fadîhâtü'l-Mu'tezile*'de Şîîliği savunmasına rağmen Şîîler İbnü'r-Râvendî'ye ve onun eserlerine gereken ilgiyi göstermemişlerdir.

İbnü'r-Râvendî'nin yaşadığı dönem Şîîlik tarihinde oldukça karışık ve sıkıntılı bir dönemdi. Hasan el-Askerî'nin (ö. 260/874) imam olmasından on ikinci imam olarak kabul edilen Muhammed el-Mehdî'nin ortadan kaybolmasına kadarki dönemde geleneksel Şîîlik henüz tam olarak oluşmamıştı. Şîa, gaybet öncesi dönemde dünyevî ve uhrevî sorunların çözümü için gerekli olan bilgileri Hz. Peygamber'in torunları olan ve masum kabul ettikleri imamlardan alıyorlardı ve bu durum Şîî teolojinin dinamik olarak gelişmesinin önünde engel teşkil etmekteydi. İbnü'r-Râvendî'nin de hayatta bulunduğu döneme tekabül eden bu zaman diliminde, sormak istediklerini Hz. Peygamberden öğrenen ashab gibi, Şîîlerin de din öğretimi için farklı bölgelere giden ve imamların görüşlerini nakleden Şîî alimlerden gerekli bilgileri alması, herhangi bir düşünürü ihtiyaç duymamalarına sebep olmuştur.⁸⁰

Büyük Gaybet'e girilmesi ile beraber Şîî toplumun liderlik koltuğunda oluşan boşluk, alim ve fakihlerin gaybet öncesi döneme nazaran faaliyet sahalarını daha da genişletmelerine olanak sağlamıştır. İmamların vekili olma görevini devralan alimler, ortaya çıkan zaruret sonucunda imamların sözcüleri kabul edilerek onların eksikliklerini gidermişler ve teolojilerini geliştirmeleri konusunda özgür kalmışlardır.⁸¹

İbnü'r-Râvendî'nin, Şîîler ile ortak düşünceler barındıran Mu'tezile'yi sert bir şekilde eleştirmesi, Şîîler tarafından istenmeyen bir durum olarak görülmüştür. Şîa'ya ve Mu'tezile'ye karşı reddiyeler yazan Sünnîler'in, bu reddiyeleri yazarken İbnü'r-Râvendî'nin eserlerini kullanması da Şîîlerin İbnü'r-Râvendî'yi reddetmesinde etkili olmuştur. Daha önce de belirttiğimiz üzere, İbnü'r-Râvendî'nin Şîîliğin temel öğretilerinden olan Bedâ görüşünü de tam olarak onaylamaması Şîîliğin geleneksel inançlarını Mu'tezile karşısında savunsa da bunlara körü körüne bağlanmayarak rasyonel bir tutum benimsediğini göstermektedir. Tahminimizce bu gibi sebepler Şîîler'in İbnü'r-Râvendî'yi kendi alimleri olarak görmemesine ve İbnü'r-Râvendî'ye reddiye yazanlar arasına girmelerine sebep olmuştur.⁸² Nitekim Şîa'nın önde gelen alimlerinden Ebû Muhammed en-Nevbahtî (ö. 310/922) ve Ebû Sehl en-Nevbahtî (ö. 311/924) İbnü'r-Râvendî'ye reddiye yazan isimlerden iki tanesidir.⁸³

Şîîler tarafından yazılan reddiyelere karşın Şîa'nın fıkıh ve kelam alimi Şerif el-Murtazâ, Şîîler arasında farklı bir tutum sergilemiş ve İbnü'r-Râvendî'yi savunmuştur.⁸⁴ Şerif el-Murtazâ, Kadî Abdülcebbar'ın düşüncelerine karşı sert bir karşılık olarak yazdığı *eş-Şâfi fi'l-İmâme* isimli eserinde İbnü'r-Râvendî'nin imamet konusuyla ilgili olarak getirdiği delillerden bazılarını eleştirse de İbnü'r-Râvendî de dahil olmak üzere Şîîlikle ilgisi olduğu söylenen alimleri birbirinden ayırmış ve

⁸⁰ Hakyemez, "Şîî İmâmîyye Fıkhının Teşekkül Süreci ve İmamet", 13, 23; A'sem, *Ibn ar-Riwandî's Kitâb Fadîhat al-Mu'tazilah*, 54.

⁸¹ M. Hussain Jassim, *Occultation of the Twelfth Imam* (Tahran: y.y., 1982), 148-149; Hakyemez, "Şîî İmâmîyye Fıkhının Teşekkül Süreci", 23.

⁸² A'sem, *Ibn ar-Riwandî's Kitâb Fadîhat al-Mu'tazilah*, 52-55; Niyazi Kahveci, *Mu'tezile ile Şîa Arasında Siyasal Tartışma* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2006), 28.

⁸³ Ebû Ca'fer Reşidüddin Muhammed b. Ali b. Şehrâşûb, *Me'âlimü'l-Ulemâ* (Kum: Müesseetu Neşri'l-Fukahâ, 1425/2005), 28; Paul Kraus, "Beitrag zur Islamischen Ketzergeschichte" 14/4 (1934): 361; Hakyemez, "Şîî İmâmîyye Fıkhının Teşekkül Süreci", 20.

⁸⁴ Kahveci, *Mu'tezile ile Şîa Arasında Siyasal Tartışma*, 28.

İbnü'r-Râvendî'nin suçlanmasının sebebinin Mu'tezile'yi eleştirmesi olduğunu belirtmiştir.⁸⁵

Câhız ve İbnü'r-Râvendî'nin entelektüel tavırlarını karşılaştırarak ikisinin yönteminin birbirinin aynısı olduğunu söyleyen Murtaşâ, eserlerini tartışmacı bir yöntem üzerine inşa ettiği ve Mu'tezile'ye eleştiriler yönelttiği için İbnü'r-Râvendî'nin imajının çarpıtıldığını ve kötü gösterildiğini düşünmektedir. Ona göre Câhız da İbnü'r-Râvendî gibi birbiriyle çelişkili ve farklı olan fikirleri araştırarak bunlar hakkında incelemeler yazmıştır fakat Câhız'ın bu tavrı, onun derin bir şüphe ve ilhad içerisinde olduğunu göstermemektedir. Dahası İbnü'r-Râvendî eserlerinde hiçbir zaman "ben bu mezheplere inanıyorum" veya "bunlar haklıdır" dememiş, sadece ele aldığı görüşleri aktarmakla yetinmiştir. Her ne kadar bu şekilde savunmaya çalışsa da Murtaşâ'ya göre İbnü'r-Râvendî, bu kitaplara ve yazdıklarına inansa da inanmasa da bunları telif ederek hata etmiştir.⁸⁶

Şerif el-Murtaşâ'nın Câhız ve İbnü'r-Râvendî'yi karşılaştırarak ele almasındaki asıl amaç kanaatimizce İbnü'r-Râvendî'yi temize çıkarmaktan ziyade Câhız'ı suçlamak gibi görünmektedir. Şerif el-Murtaşâ gibi Şiiler arasında çok önemli yeri olan bir alimin İbnü'r-Râvendî hakkındaki fikirlerinin görmezden gelinmesi ve Şiilerin kendilerinin davalarını savunan ve ilerletmeye çalışan İbnü'r-Râvendî'ye ve onun eserlerine karşı olumsuz tutum sergilemesi oldukça şaşırtıcı ve düşündürücüdür.

Sonuç

İslam tarihinde siyasi ve kültürel açıdan önemli yeri olan ve tarihçiler tarafından Abbasi tarihinin altın çağı olarak nitelendirilen Abbasilerin ilk döneminde hem farklı siyasi politikalar izlenmiş hem de kültürel faaliyetler zirveye ulaşmıştır. Böylesine önemli bir devirde siyasi erkin etki alanından uzak bir bölge olan Horasan'da yaşamış, adından sıkça söz ettirmiş ve fikirleriyle ön plana çıkmış önemli isimlerden biri de İbnü'r-Râvendî'dir. İbnü'r-Râvendî'nin Horasan'daki hayatı ile ilgili elimize herhangi bir bilgi ulaşmadığı için ona dair bilgilerimiz Bağdat'ta bulunduğu dönemle sınırlı kalmıştır.

Bu dönemde Mütevekkil'in halife olmasıyla Mu'tezile'ye ve Şiiliğe karşı büyük bir darbe vurması ve neticesinde bütünüyle zıt bir şekilde değişen siyaset, aralarında önceleri belli bir uzlaşma olan Mu'tezile ve Şiâ'nın da arasını bozmuştur. Böyle hareketli ve polemiklerle dolu bir ortamda bulunan ve bu ortamın oluşmasına katkıları olan İbnü'r-Râvendî'nin önceleri Mu'tezilî iken daha sonra Şiiliğe geçmesi, eski mezhebiyle arasındaki çekişmeler ve kullandığı üslup, başta eski mezhebi olmak üzere diğer mezheplerin de onu marjinal fikirleri olan biri olarak görmesine sebep olmuştur. Karşılaştığı büyük tepkiler ve karalama kampanyalarının sonucunda eserlerinin üstü örtülerek yakılmış ve hiçbir eseri elimize tam olarak ulaşmamıştır.

İbnü'r-Râvendî'nin hayatı, eserleri ve fikirlerine dair bilgiler büyük ölçüde müphemlik arz etmektedir. Hakkında bu denli şüphelerin olması ve hakkındaki bilgilerin yer yer kurgu izlenimi vermesinde İbnü'r-Râvendî'nin hemen her grupla ve devletle çatışma içerisinde olması ve

⁸⁵ Demir, *Horasan'da Şiilik*, 204.

⁸⁶ Kutluer, *Akıl ve İtikad*, 63-64.

elimize herhangi bir eserinin ulaşmaması etkili olmuştur. Eserlerinin günümüze ulaşmaması nedeniyle onun hakkındaki bilgileri, Bağdat'taki Mu'tezilî çevreyle arasında geçen mücadeleler neticesinde ona karşı yazılan reddiyelerden öğrenmekteyiz.

Bazı Mu'tezilî alimler kaybolmakta olan itibarlarını yeniden kazanmak, olumsuz bakılan Şîî düşünceden Mu'tezile'yi arındırmak, kendi mezheplerini övmek ve Şîa'yı reddetmek amacıyla eserler yazmışlardır. Mu'tezile'nin bu tavrı ve Câhız'ın *Fadîletü'l-Mu'tezile* isimli eseri yazarak Şîa'ya saldırması üzerine İbnü'r-Râvendî, Mu'tezile ile olan bağlarını kopararak doğrudan Şîa'yı destekleyen bir tavırla *Fadîhatü'l-Mu'tezile* isimli eserini yazdı. Bu eserle Mu'tezile'ye bir nevi meydan okuyan İbnü'r-Râvendî'nin, Câhız'ın fikirlerini reddederek Şîa'ya dair yapılan suçlamaları aynı şekilde Mu'tezile'ye yöneltmesi onun Bağdat Mu'tezile'si tarafından ciddi bir dışlamaya maruz kalmasına sebep olmuştur.

İbnü'r-Râvendî, her ne kadar Bağdat'a geldikten sonra Mu'tezilîlerle müsbet bir ilişki geliştirse de ekolden ayrıldıktan sonra Mu'tezile tarafından insanları şüphe ve ilhada sürükleyen biri olarak tanıtılmıştır. İbnü'r-Râvendî daha sonra Şîiliği savunsa da hakkında devam eden şiddetli kampanyalara dayanamayarak Bağdat'tan kaçmak zorunda kalmıştır. İbnü'r-Râvendî'nin düşünce grafiğini, fikrî gelişimini ve ilmî kişiliğini kesin bir şekilde belirlemek zor olsa da klasik kaynakların çoğunda başlarda bilinçli bir Mu'tezilî olduğu, daha sonra Şîî-Râfizî doktrinleri benimseyerek birtakım aşırı Şîî fikirleri savunduğu ve fikrî yapısını ana hatları ile Şîiliğin şekillendirdiği kaydedilmektedir.

İbnü'r-Râvendî *Fadîhatü'l-Mu'tezile*'de Mu'tezile'ye karşı Şîiliği savunsa da bu eser Şîîler arasında beklenen ilgiyi bulamamıştır. Şîîlerin kendileri için gerekli olan bilgileri imamların görüşlerini nakleden Şîî alimlerden alıyor olması, Mu'tezile ve Şîa'ya karşı reddiyeler yazan Sünnîler'in kendi iddialarına dayanak sağlamak için İbnü'r-Râvendî'nin eserlerini kullanması, Şîiliğin geleneksel inançlarına körü körüne bağlanmayan İbnü'r-Râvendî'nin Şîiliği yalnızca övmekle kalmayıp aynı zamanda eleştirmesi ve Şîa'ya karşı yönelttiği eleştirilerinde rasyonel bir tutum sergilemesi bu görmezden gelmenin sebepleri olarak gösterilebilir.

Kaynakça

- A'sem, Abdülemir. *Ibn ar-Riwandi's Kitab Fadihat al-Mu'tazilah*. Dımaşk: et-Tekvin li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 2010.
- Âlü Selmân, Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan. *Kütübün Hazzera Minha'l-Ulema*. Riyad: Daru's-Sumay'i, 1415/1995.
- Aydınlı, Osman. *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018
- Bağdâdi, Ebu Mansûr Abdülkâhir. *el-Fark Beyne'l-Fırak/Mezhepler Arasındaki Farklar*. Trc. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Balcı, Rumeysa. *İbnü'r-Râvendî'nin Dinî ve Mezhebî Görüşleri*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Demir, Habip. *Horasan'da Şîilik: İran'da Şîiliğin Tarihsel Arka Planı*. Ankara: Otto, 2017.

- Ess, J. Van. "Ibn ar-Rewandî or the Making of an Image". *al-Abhath*. 27 (1978-1979): 5-26.
- Ess, J. Van. *Theologie und Gesellschaft im 2. Und 3. Jahrhundert Hidschra/ Theology and Society in the Second and Third Centruies of the Hijra: A History of Religious Thought in Early Islam*. Almanca'dan İngilizce'ye Trc. Gwendolin Goldbloom. Ed. Maribel Fierro v. dğr. Leiden-Boston: Brill, 2017.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilafu'l-Musallîn /İlk Dönem İslam Mezhepleri*. Trc. Mehmet Dalkılıç & Ömer Aydın. İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2005.
- Hakyemez, Cemil. "Şii İmâmiyye Fıkhnın Teşekkül Süreci ve İmamet". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/13 (2008): 7-36.
- Hayyât, Ebu'l-Hüseyin Abdurrahim b. Muhammed b. Osman. *Kitâbü'l-İntisâr ve'r-Red alâ İbnü'r-Râvendî el-Mülhid*. Nşr. H. S. Nyberg, Kahire: Mektebetü't Dâru'l-Arabiyye, 1344/1925.
- Hayyûn, Reşîd. *Mu'teziletü'l-Basra ve'l-Bağdad*. Londra: Dâru'l-Hikme, 2000.
- Inati, Shams C. "Ibn ar-Rawandî". *Routledge Encyclopedia of Philosophy*. Ed. Edward Craig. 4: 636-637. Londra: Routledge, 1998.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'iz-Zamân*. Thk: İhsan Abbas. Beyrut: Dâru's-Sekafe, ts.
- İbn Şehrâşûb, Ebû Ca'fer Reşîdüddin Muhammed b. Ali. *Me'âlimü'l-Ulemâ*. Kum: Müesseetu Neşri'l-Fukahâ, 1425/2005.
- İbnü'l-Cevzî, Cemaleddin Ebu'l Ferec. *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülük*. Nşr. Muhammed Abdulkadir Atâ & Mustafa Abdulkadir Atâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'n-Nedim, Ebü'l-Ferec Muhammed Ebu Yakup İshak. *el-Fihrist*. Thk: İbrahim Ramazan, Beyrut: Dâru'l-Marife, 1997.
- Jassim, M. Hussain. *Occultation of the Twelfth Imam*. Tahran: y.y., 1982.
- Kadî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed. *Tesbitü Delâ'ili'n-Nübüvve: Mucizelerle Hz. Peygamber'in Hayatı*. Trc. M. Şerif Eroğlu-Ömer Aydın. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.
- Kadî Abdülcebbâr. *el-Muğni fî Ebvâbi't-Tevhid*. Nşr. Emin el-Hulî. Kahire: Dâru'l Mısriyye, 1380/1960.
- Kahveci, Niyazi. *Mu'tezile ile Şîa Arasında Siyasal Tartışma* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2006.
- Kraus, Paul. "Beitrage zur Islamischen Ketzergeschichte: das Kitab az-Zumurrud des Ibn ar-Rawandî", *Rivista Degli Studi Orientali*, 14/ 2-4 (1933-1934): 93-129, 335-379.
- Kutluer, İlhan. "İbnü'r-Râvendî". *DİA*. 21: 179-184. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Kutluer, İlhan. *Akıl ve İtikad*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1998.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Kitâbü't-Tevhid*. Trc. Bekir Topaloğlu. Ankara: İsam Yayınları, 2002.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali. *Mürûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*. Nşr. Barbier de Meynard. Paris: y.y., 1861.

-
- Mez, Adam. *The Renaissance of Islam*. Almanca'dan İngilizce'ye Trc. Bakhsh, S. Khuda- Margoliouth D. S. Patna: Jubilee Printing and Publishing House, 1937.
- Stroumsa, Sarah. *Freethinkers of Medieval Islam: Ibn Al-Rawandi, Abu Bakr Al-Râzî and Their Impact on Islamic Thought*. Leiden-Boston-Köln: Brill Academic Publishers, 1999.
- Tevhidî, Ebû Hayyân Alî b. Muhammed b. Abbâs. *el-Besâ'ir ve'z-Zehâ'ir*. Thk. Vedat Kadı, Beyrut: Dâr-u Sâdir, ts.
- Ümit, Mehmet. "Mihne Sürecinde Hanefiler". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/17 (2010/1): 101-130.
- Vehb el-Kâtib, Ebü'l-Hasan İshak b. İbrahim b. Süleyman. *el-Burhân fî Vücûhi'l-Beyân*. Bağdat: y.y., 1387/1967.
- Yâfî, Ebû Muhammed Afifüddîn Abdullah b. Es'ad b. Alî b. Süleymân. *Mir'âtü'l-Cenân*, Haydarâbâd: y.y., 1338/1920.